

WILLEM PETRUS JOSEPH POMPE (1893 – 1968)

door: C. Kelk

1. *Korte biografie*

W. P.J. Pompe werd in 1893 te Utrecht geboren en stamde uit een rooms-katholieke middenstandsfamilie. Tijdens zijn rechtenstudie te Utrecht werd hij in 1914 opgeroepen voor militaire dienst (in verband met de Eerste Wereldoorlog). Desondanks voltooide hij zijn studie en promoveerde hij reeds in 1921 (cum laude) op het proefschrift: “Beveiligingsmaatregelen naast straffen”, toenmaals zeer actueel vanwege de op handen zijnde “Psychopathenwetgeving”(1925-1928). Daarop volgde twee jaar advocatuur te Amsterdam en te Deventer, alwaar hij zich inliet met de katholieke arbeidersbeweging. In 1923 werd hij aangezocht voor het hoogleraarschap straf(proces)recht, vanaf 1926 full time, aan de nieuwe Katholieke Universiteit te Nijmegen. Vanwege de opbouw hiervan waren zijn wetenschappelijke bijdragen nog bescheiden.¹ In 1928 volgde zijn benoeming als opvolger van D. Simons te Utrecht, waarna hij pas echt tot wetenschappelijke ontplooiing kwam, vooral in de ambiance van het door hem zelf in 1934 opgerichte Criminologisch Instituut.

Na de Tweede Wereldoorlog was hij lid van de Bijzondere Raad van Cassatie en bleef hij hoogleraar te Utrecht. De door hem geïnitieerde multidisciplinaire strafrechtsbeoefening kreeg de benaming Utrechtse School. In 1963 nam Pompe afscheid van de Utrechtse Universiteit en overleed in 1968.

2. *Van Criminologisch Instituut tot Willem Pompe Instituut*

Aan het door Pompe in 1934 opgerichte Criminologisch Instituut werd door jonge, (vanwege de grote economische crisis) werkloze academici criminologisch-sociologisch onderzoek verricht. Bij de leiding daarvan werd hij geassisteerd door B.V.A. Röling, de latere pionier van de polemologie, en door G.Th. Kempe, naderhand hoogleraar criminologie. Het instituut ging vervolgens ook universitair onderwijs verzorgen. Samen met Pompe vormden Kempe en de forensische psychiater P.A.H. Baan de voorlieden van wat later de Utrechtse School in het strafrecht zou gaan worden genoemd.² In 1943 legde Pompe uit verzet tegen de bezetter zijn ambt neer en dook hij onder.

Met name na de Tweede Wereldoorlog trok deze denkrichting, die vele leerlingen en aanhangers telde, ook internationale aandacht vanwege de multidisciplinaire samenwerking met betrekking tot de bejegening van de delinquent in de strafrechtspleging. De delinquent diende nl. als volwaardige medemens te worden gerespecteerd en zowel uit juridisch als uit mens- en gedragswetenschappelijk oogpunt geheel en al tot zijn recht te komen. Door velen is hierin een belangrijke inspiratiebron gezien voor de humanisering van het naoorlogse strafrecht. Belangrijk was ook dat de betrokkenen tevens als practici in de strafrechtspleging werkzaam waren, bijvoorbeeld als rechter-plaatsvervanger, als reclasseringswerker, als therapeut en behandelaar etc.

Pompe bleef zijn hoogleraarschap trouw ondanks uitnodigingen voor het ministerschap van Justitie en het lidmaatschap van de Hoge Raad. Zijn talrijke wetenschappelijke bijdragen aan het strafrecht waren grondig en beknopt van stijl, zo blijkt uit zijn boeken, zijn noten in de Nederlandse Jurisprudentie, zijn preadviezen, zijn voordrachten, zijn rapporten etc.

Met het afscheid van Pompe in 1963 en al zeker na diens overlijden in 1968 was de Utrechtse School ten einde: gezien zijn prominente leiderschap lag het voor de hand om het Criminologische Instituut in 1974 om te dopen tot Willem Pompe Instituut voor strafrechtswetenschappen.

¹ Onder meer schreef hij een preadvies: De grondslagen van het strafrecht, voor de Vereeniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken in Nederland, 1924, p. 70-98 en een artikel over Werkloosheid en criminaliteit, in: Tijdschrift van de Nederlandschen Werkloosheidsraad 1924, p. 84-87.

² Deze betiteling was afkomstig van de Straatsburgse hoogleraar J. Léauté, Une nouvelle école de science criminelle: l'École d' Utrecht, Paris 1959. Zie voorts W.H. Nagel, De Utrechtse School, Tijdschrift voor Strafrecht LXXII (1963), p. 322-355.

3. *Pompe's wetenschapsopvattingen: beginselen van legaliteit en humaniteit*

Pompe was een uitgesproken leerling van zijn voorganger D. Simons, die bij diens benoeming in 1897 – evenals Pompe zelf – afkomstig was uit de advocatuur. Hun denkwerelden waren nauw aan elkaar geliëerd. Zo werd Simons' Leerboek van het Nederlandse strafrecht na diens dood door Pompe bijgewerkt.³ Pompe heeft Simons gekenschetst als iemand die “conservatief” vasthield aan de ideeën van Beccaria en “vooruitstrevende” bijdragen leverde aan het strafproces.⁴ Kennelijk vond Pompe, die Simons zeer bewonderde - en mét hem zijn tijdgenoten - ,dat Simons heel ver ging in diens streven om de verdachte in de strafrechtstoepassing op een bijzonder hoog plan te stellen: bij hem stonden de humaniteit en de respectering van de rechten van de justitiabele bijna in absolute zin voorop.

Ook Pompe zelf voelde zich duidelijk een erfgenaam van de Klassieke Richting in zoverre dat hij in zijn veel gebruikte Handboek van het Nederlandse Strafrecht (1935),⁵ ongetwijfeld zijn belangrijkste werk, de proportionele vergelding zag als het wezen van de straf en sterk hechtte aan een interpretatie van de wet in overeenstemming met de bedoelingen en met de ratio van de wettelijke bepalingen. Dit betekende bijvoorbeeld een zo zuiver mogelijke benadering van de inwendig-psychische begrippen als opzet, culpa en voornemen bij de poging, terwijl voor het overige in objectieve zin volledig aan alle andere wettelijke voorwaarden voor de strafbaarheid diende te worden voldaan. Gezien het legaliteitsbeginsel in ons strafrecht was bij hem voor een al te grote rechterlijke normativering in de zin van het voorwaardelijk opzet en voor een al te subjectieve pogingsleer geen of weinig plaats. Dit wijst sterk in de richting van het objectieve daadstrafrecht, dat zo kenmerkend was voor het klassieke denken. Dat hij echter niet minder openstond voor gedrags- en menswetenschappelijke inzichten betreffende het strafrecht had hij wellicht gemeen met de aanhangers van het gedachtegoed van de Moderne Richting, maar de strafrechtelijke uitgangspunten van rechtszekerheid en rechtsbescherming van de verdachte en de veroordeelde hadden onverkort zijn aandacht en zorg. Hij was dan ook te beschouwen als een representant van de verenigingstheorie, die vasthield aan de vergelding als rechtsgrond van de straf en die tevens binnen het door de vergelding geïndiceerde strafmaximum ruimte wilde bieden voor een concrete strafmaat die varieert naar de voor dat geval geëigende strafdoelen van de generale en speciale preventie.

Juist in de context van het door hemzelf opgerichte onderzoeksinstituut en de daaruit voortgevloeide strafrechtelijke richting manifesteerde zich een symbiotisch samengaan van de juridische dogmatiek terzake van de grondslagen en de beginselen van het strafrecht en de wetenschappelijk geschraagde criminologische en forensisch- psychiatrische inzichten met betrekking tot de mens achter de justitiabele.

Een en ander is door hem fraai verwoord in zijn bekende artikel: “De mens in het strafrecht”,⁶ waarin hij aan de nieuwe geschiedenis (gedurende de afgelopen twee eeuwen) van het strafrecht twee revoluties onderkende, die elk een speciaal mensbeeld van de misdadige mens in zich dragen: in de eerste plaats het beeld van de normale mens uit de tijd van de 19^e eeuwse liberale rechtsstaat dat voor het klassieke strafrecht het uitgangspunt vormde en dat door Pompe werd gekarakteriseerd als een - complexe - combinatie van de “citoyen” en de “bourgeois”. De citoyen was de mens die, trots op zijn vrijheid, zich verzekerde van politieke waarborgen tegen de overheidspersonen die een bedreiging voor zijn onafhankelijkheid konden betekenen, terwijl de bourgeois veeleer een berekenend menstype was, dat vooral handelde uit winstbejag en dus ook met het oog op de straf het begaan van misdaad zoveel mogelijk trachtte te vermijden. En in de tweede plaats is daar het mensbeeld van de door Lombroso ontdekte “l'Uomo delinquente” (de geboren misdadiger), die een eerste aanzet vormde voor de Moderne richting, waardoor met name in de afgelopen eeuw het strafrecht in mens- en gedragswetenschappelijke zin werd beïnvloed. Het bijbehorende mensbeeld was in zijn ogen nauwelijks dat van een mens, doch vooral van een psychisch en fysiek monster, hetgeen in ieder geval de aandacht vestigde op de persoonlijkheidskenmerken van de dader in het strafrecht en later

³ De 6^e druk van dit uit twee delen bestaande leerboek verscheen resp. in 1937 (1^e deel) en in 1941 (2^e deel).

⁴ Zie J.A. Janse de Jonge, David Simons (1860-1930), in: DD 1985, p. 321.

⁵ De laatste druk (dit was de vijfde) verscheen in 1959.

⁶ W.P.J. Pompe, De mens in het strafrecht (1957), in: Vijf opstellen van Willem Pompe (verzameld door G.Th. Kempe), Tjeenk Willink 1974., p. 15 e.v.

tevens op diens sociale achtergronden met als gevolg dat er een drang ontstond deze “verworpenen” te helpen en te behandelen.

4. Een etisch-humanistische interpretatie van de strafrechtelijke kernbegrippen

Reeds in zijn dissertatie betoogde Pompe dat *het karakter van de straf en dat van de maatregel* met zich meebrengen dat deze twee soorten sancties zich tot elkaar verhouden als elkaar snijdende cirkels: weliswaar kennen ze elk hun eigen grondslag, doel en doelmatigheid alsmede wijze waarop zij worden beheerst door de individualisatie, maar er was ook reeds in Pompe’s ogen sprake van grote overlappingsen. Bijvoorbeeld het bedoelde leedgehalte van de straf niet beoogd bij de maatregel, al wordt het door de justitiabelen vaak wel zo, dus onbedoeld, ervaren.⁷ Het primaire doel van de maatregel, de speciale preventie, is eveneens te onderkennen aan de straf, al staat deze laatste primair in het teken van de generale preventie. Aldus werd het op handen zijnde tweesporstelsel van onze strafrechtelijke sancties al a priori voorzien van een scherpe analyse, die zijn geldigheid tot op heden heeft behouden.

Dat is met heel wat meer van Pompe’s beschouwingen het geval. Gaandeweg kwam daar de invloed bij die hij zelf onderging van de multidisciplinaire samenwerking, al bleef hij onder zijn Utrechtse collegae de pur sang jurist. Het ging hen om de “ontmoeting” van strafrechtstoepassers met de delinquent, maar daartoe was niet minder de onderlinge ontmoeting van deze strafrechtstoepassers en strafrechtswetenschapsbeoefenaars van groot belang: op deze wijze kon de gehele mens van de delinquent in al zijn aspecten in het strafrecht tot gelding komen.

Pompe’s *vergeldingsbegrip* was dan ook van een geheel andere orde dan bijvoorbeeld dat van Kant’s categorisch imperatief. Zijn visie daarop onderging – parallel aan zijn eigen wetenschappelijke ontwikkeling – allengs verrijkingen. Aan de vergelding, in zijn ogen onvermijdelijk *het wezen van de straf*, hoort inherent te zijn dat de wilsvrije mens door de straf verantwoordelijk wordt gesteld voor zijn daden in die zin dat hij in staat wordt gesteld om het in hem verloren vertrouwen van de gemeenschap weer te herwinnen: dit maakt boeten in de - enige werkelijk juiste – betekenis van het weer goed maken mogelijk. Deze opvatting dient z.i. eveneens van grote betekenis te zijn voor de wijze van tenuitvoerlegging van de vrijheidsstraf, zoals hij nog eens in zijn afscheidsrede in 1963 benadrukte.⁸ Voorts werd door hem (in 1947) ter relativering van de vergelding de barmhartigheid bepleit: “Barmhartigheid kan ons behoeden voor zelfgerechtigheid” ofwel: eigenrichting is uit den boze. Soortgelijk was voor hem de notie dat vergelding geen generaal preventieve afschrikking mocht zijn, die de mens miskent en die neerkomt op dressereren (als van honden).⁹

De bijzondere kleur die Pompe aan het strafrecht gaf is door de latere Utrechtse hoogleraar strafrecht en rechtssociologie A.A.G. Peters als “ethisch-humanistisch” betiteld.¹⁰ Dit gold eveneens voor Pompe’s kritische strafprocesrechtelijke opvattingen. Zo stelde hij het verschijnsel aan de kaak dat in ons strafproces de rechter, die zich reeds van te voren een oordeel pleegt te vormen op grond van de gegevens van het voorbereidend onderzoek, er moeite mee blijkt te hebben ter zitting een geheel en al *onbevooroordeelde houding* ten toon te spreiden.¹¹ Voorts onderstreepte hij dat in de gevangenis *geen desperado’s* mogen worden gekweekt,¹² die door gebrek aan perspectief en hun wanhoop daarover alleen maar een gevaar voor zichzelf en voor anderen zouden kunnen gaan vormen. Voor de psychisch gestoorde delinquent introduceerde Pompe het ingenieuze en zeer bruikbare begrip van de *betrekkelijke toerekenbaarheid*, dat wil

⁷ W.P.J. Pompe, *Beveiligingsmaatregelen naast straffen*, Utrecht 1921, p. 45.

⁸ W.P.J. Pompe, *Het strafrecht en vertrouwen in de medemens*, Vijf opstellen van Willem Pompe 1974.

⁹ W.P.J. Pompe, *De menselijkheid in het strafrecht*, *Annalen van het Thijmgenootschap*, jrg. XXXIX, afl.2, Utrecht 1951, p. 103.

¹⁰ A.A.G. Peters, *Recht als kritische discussie*, een selectie uit het werk van Peters, Gouda Quint 1993, p. 130. Met deze typering bracht Peters onderscheid aan tussen Pompe’s denken en dat van andere strafrechtelijke stromingen in Pompe’s tijd, te weten het rationele humanisme van de Groninger M.P. Vrij en het pragmatisch humanisme van de Leidse hoogleraar J.M. van Bemmelen.

¹¹ W.P.J. Pompe, *Vooronderzoek of eindonderzoek beslissend ?*, *Tijdschrift voor Strafrecht* LXVIII, 1959, afl. 3.

¹² W.P.J. Pompe, in de bundel: *De lange gevangenisstraf*, R. Rijksen e.a., Van Gorcum Assen 1957, p.93.

zeggen dat op grond van een bepaalde bij een delinquent geconstateerde psychische stoornis (bijvoorbeeld pyromanie) sommige daden (zoals brandstichting) wellicht niet aan de betrokkene kunnen worden toegerekend, in tegenstelling tot andere soorten daden die desondanks wel aan de betrokkene kunnen worden toegerekend (zoals diefstal en verduistering): het ene type daad zal eerder in een causale relatie tot de stoornis staan dan de andere. Om de toerekeningskwestie hebben de Utrechters zich overigens zeer bekommerd: de oprichting van de Psychiatrische Observatiekliniek, thans het Pieter Baan Centrum te Utrecht, noch die van de Van der Hoevenkliniek ter behandeling van tbs-gestelden was aan hun intense bemoeiingen vreemd.

5. Het belang van vergevingsgezindheid en barmhartigheid

Vanwege zijn diepgaande besef van de onvolmaaktheid van de mens kon hij de faux pas als een menselijk gegeven accepteren. Wie zich via de straf voor het goedmaken van zijn daden heeft beijverd verdient de vergeving en barmhartigheid van de samenleving in die zin dat hem tijdig maatschappelijke en menselijke perspectieven geboden moeten worden.

De herkomst van het idee van de onvolmaakte mens was zichtbaar in het boek dat Pompe ter gelegenheid van de bevrijding van de Duitse bezetting in 1945 schreef: "Bevrijding". In zijn voorwoord noemde hij als het levensdoel van ons mensen: "een goed mens te wezen naar de maatstaf der gerechtigheid". Verderop lezen we: "Godsdienst betekent voor de Christen een taak, zelfs een bovenmenselijke taak. Christus eist immers van Zijn volgelingen 'Weest volmaakt, gelijk uw Hemelse Vader volmaakt is'. Zulk een taak kan geen mens met eigen, menselijke, kracht vervullen."¹³ Eveneens dacht hij tijdens de oorlog reeds vooruit over de wederopbouw van de maatschappij en het daarbij noodzakelijke mensbeeld van de arbeidende mens met gemeenschapszin.¹⁴

Pompe's relatering van de barmhartigheid aan de vergelding maakte hem tot een waardig lid van de Bijzondere Raad van Cassatie bij de naoorlogse berechting van oorlogsmisdaden. Samen met J.M. van Bemmelen pleitte hij in 1963 voor gratiëring van de vier tot levenslang veroordeelde Duitse oorlogsmisdadigers in de koepelgevangenis van Breda.¹⁵ Doch voor een dergelijke vergevingsgezindheid bleek de samenleving toen nog lang niet rijp.

In zijn opvattingen verloochende Pompe zijn rooms-katholieke geloof allerminst, doch tevens stond hij sympathiek tegenover het socialisme. Hiermee was zijn betrokkenheid bij de sociaal misdeelde persoon van de strafrechtelijke dader geheel in overeenstemming: deze behoefde immers solidariteit en broederschap. Door zijn grote vasthoudendheid aan zijn humane principes maakte zijn colleges grote indruk op de studenten. Oud-leerlingen noemen hem een "groot man" en één hunner typeerde hem eens als "een fluwelen handschoen met een ijzeren vuist".

6. De actuele betekenis van Pompe's denkbeelden

Vele denkbeelden van Pompe zijn van betekenis gebleven of zijn wederom actueel geworden. Belangrijk bijvoorbeeld was Pompe's vondst van de betrekkelijke toerekenbaarheid – naast de verminderde toerekenbaarheid -, die tot op heden een zeer bruikbaar uitgangspunt voor de berechting en behandeling van gestoorde delinquenten is gebleken

Recentelijk verscheen een tweetal rapporten tot herziening van de voorwaardelijke veroordeling en de voorwaardelijke invrijheidstelling.¹⁶ In het eerste worden de voorstellen gememoreerd die in 1952 door de commissie- Pompe werden gedaan en die toen niet zijn gevolgd. Onder meer hielden deze in om in geval

¹³ W.P.J. Pompe, *Bevrijding; Bezetting- herstel- vernieuwing*, Vrij Nederland Amsterdam 1945, p.125.

¹⁴ W.P.J. Pompe, *Het nieuwe tijdperk en het recht*, Vrij Nederland, Amsterdam 1945, p. 34 e.v.

¹⁵ J.M. van Bemmelen en W.P.J. Pompe, *Gratie voor oorlogsmisdadigers*, NJB 1963, p. 62-65.

¹⁶ Zie het rapport: *Vrijheidsbeperking door Voorwaarden*, maart 2003 (waarin het primair om de voorwaardelijke veroordeling gaat) en het rapport: *Voorwaarden voor een veilige terugkeer*, mei 2002 (waarin de herinvoering van de voorwaardelijke invrijheidstelling – in plaats van de vervroegde invrijheidstelling - wordt voorgesteld).

van zeer lange gevangenisstraffen de v.i. reeds mogelijk te maken na ommekomst van één derde (in plaats van na twee derde) van de werkelijke straftijd.

Ook het gevaar van het kweken van desperado's zowel in het gevangeniswezen als in de tbs-inrichtingen is van actuele betekenis. Men kan hierbij bijvoorbeeld denken aan gedetineerden die wegens vluchtgevaarlijkheid langdurig in de Extra Beveiligde Inrichting moeten verblijven en aan tbs-gestelden die voor zeer lange tijd in een longstay-afdeling terechtkomen, waarin ze niet (verder) behandeld worden, maar uitsluitend moeten blijven. Overigens heeft een onderzoek uitgewezen dat zij daarover tevreden zijn. Nog een ander aspect van het bieden van perspectief aan opgesloten is de selectieve wijze waarop in toenemende mate resocialiserende faciliteiten en reclasseringsinspanningen aan hen worden toebedeeld: veelal zijn deze voorbehouden aan "kansrijken", die hun motivatie daarvoor hebben getoond en daarmee een reële kans op positief resultaat. Dit doet tekort aan de a-socialen die door hun voorgeschiedenis nooit enige motivatie hebben geleerd te hebben en daarin juist een heropvoeding behoeven. In onze verzakelijkte, op numerieke efficiency ingestelde wereld vallen helaas velen tussen wal en schip, een verschijnsel dat de Utrechtse wetenschapsbeoefenaars ongetwijfeld een gruwel zou zijn geweest. Voor hen was de menselijke solidariteit, juist ook in hun wetenschappelijke werk, immers een kernbegrip. Wellicht is dit één van de belangrijkste erfenissen waaraan sommige strafrechtsgeleerden in de huidige tijd veel steun ontleen.¹⁷ Tenslotte lijkt het idee van de vergelding als weer goed maken een zekere uitwerking te hebben gekregen in recente praktijken op het gebied van het herstelrecht en de herstelbemiddeling tussen (vooral nog jeugdige) daders en slachtoffers.

7. Bibliografische schets

Een tamelijk volledige bibliografie van Pompe, ter gelegenheid van zijn afscheid vervaardigd door dr E. Brongersma, treft men aan in het Tijdschrift voor Strafrecht LXXII (1963), p. 497 – 507.

Zijn boeken:

Handboek van het Nederlandse Strafrecht, Tjeenk Willink, Zwolle, 1935 (1^e druk)– 1959 (5^e druk).

Bevrijding. Bezetting-herstel-vernieuwing, Vrij Nederland, Amsterdam 1945.

Het nieuwe tijdperk van het recht, Vrij Nederland, Amsterdam 1945.

Belangrijke artikelen:

De nieuwe richting in het strafrecht in Nederland, Rechtskundig Tijdschrift voor België (1930), p. 343-359.

Geen straf zonder schuld, Rechtsgeleerd Magazijn 41 (1930), p. 157-175.

Tezamen met H. van der Hoeven, Psychiater en criminoloog tegenover de misdadiger (Criminologische Studiën, oude reeks, deel 6), Utrecht 1941.

De misdadige mens, Tijdschrift voor Strafrecht LXIII (1954), p. 153-171.

Het probleem der vergelding, Annalen van het Thijmgenootschap 42 (1954), p. 225-229.

De mens in het strafrecht, Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1957, p. 88-109.

Vooronderzoek of eindonderzoek beslissend?, Tijdschrift voor Strafrecht LXVIII (1959), p. 141-152.

De sexuele criminaliteit in het strafrecht, in: Sexuele criminaliteit (Criminologische Studiën, nieuwe reeks, deel 8), Assen 1963, p. 1-18.

Enkele bekende redes:

De persoon van de dader in het strafrecht, Inaugurale rede, Utrecht 1928.

Het strafrecht en vertrouwen in de medemens, Afscheidsrede, Utrecht 1963.

Over de Utrechtse School en de betekenis van Pompe:

W.H. Nagel, De Utrechtse School, Tijdschrift voor Strafrecht LXXII (1963), p. 322-355.

P. Moedikdo, De Utrechtse School van Pompe, Baan en Kempe, in: C. Kelk e.a., Recht, macht en manipulatie, Aula, Utrecht/Antwerpen 1976, p. 90-154.

¹⁷ C.H.Brants, Over levende gedachten, inaugurale rede UU, Gouda Quint / Willem Pompe instituut 1999, p.25.

